

Hrytsenko A.P. History of technique using information resources in the practice of teaching history in the national school at the turn of the nineteenth and twentieth centuries

This paper discusses the implementation at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the method using information resources in teaching history in local schools. The author analyzes the views of contemporary trainers and didactic on the implementation of real and abstract teaching methods, the use of readers, which made it possible to increase participation of students from forming abilities to use information resources.

Key words: information resources, methods, history, documents, source reader.

20.02.2014 р.

УДК 94.(477):373.3.016 «191»

І.В. Мошик

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ГЛУХОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються основні положення урядового проекту запровадження загального початкового навчання у Російській імперії на початку ХХ ст. і процес реалізації цього проекту у м. Глухові, досліджуються проблеми функціонування початкових і середніх шкіл міста у зазначений період.

Ключові слова: урядовий проект, установи місцевого самоврядування, загальне початкове навчання, церковно-приходські школи, комплекти училища.

На сучасному етапі розвитку людство переживає процес глобалізації, який стосується усіх сфер суспільного життя. Нова реальність вимагає формування нової особистості, і одну з провідних ролей у цьому процесі відіграє освіта. Її стан є важливим показником рівня духовного розвитку суспільства, його культури. Тому дослідження питань історії освіти і школи має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. Вивчення цієї проблематики дає змогу простежити процес духовного розвитку суспільства. Неможливо будувати сьогодення без врахування досвіду минулого.

Об'єктом нашого дослідження є процес реалізації запровадження загальної початкової освіти у м. Глухові на початку ХХ ст., предметом дослідження – проблеми функціонування початкових та середніх шкіл Глухова у досліджуваний період.

Запровадження загальної початкової освіти в повітових містах Російської імперії на початку ХХ ст. належить до маловивчених сторінок вітчизняної історії. У радянські часи дана проблема взагалі ігнорувалася через те, що сам факт урядової

активності в галузі освіти на початку ХХ ст. суперечив заявам про антинародність царської політики щодо освітнього напрямку. Одним з головних ініціаторів запровадження обов'язкової початкової освіти П. Столипіна офіційна ідеологія характеризувала як завзятого реакціонера і з таких же позицій розглядалась освітня політика його уряду [1, 29–30]. Запровадження обов'язкового навчання за поодинокими виключеннями [2, 186–188] замовчувалось навіть у спеціальних дослідженнях, присвячених історії освіти. Згадки про реалізацію проекту з'являються лише з середини 1980-х років [3, 131].

На сучасному етапі серед українських дослідників зросло зацікавлення непопулярними раніше темами. Вагомим внеском у історіографічну розробку проблеми стали роботи Т.М. Кравченка [4], Р.Л. Гавриш [5], С. Сірополко [6], С.М. Жукова [7]. Сучасні автори, в основному, аналізують політику царського уряду в галузі освіти, акцентуючи увагу на гальмуванні освітніх ініціатив, розглядають стан початкової освіти у визначений період в окремих губерніях, проте питання запровадження загальної початкової освіти на Глухівщині в історичній літературі не висвітлено.

Початок ХХ ст. для українського суспільства був часом глибоких соціально-економічних потрясінь, гострої політичної та ідеологічної боротьби. Ідея необхідності обов'язкової початкової освіти стає домінуючою серед освіченої частини російського суспільства, перетворюється на одне з політичних гасел. Це дуже яскраво проявилось під час першої російської революції. Так, до резолюцій першого та другого селянських з'їздів були включені пункти про необхідність загальної початкової освіти [7, 214]. Запровадження обов'язкового початкового навчання в Російській імперії можна вважати однією із складових столипінської аграрної реформи. Урядові кола не могли ігнорувати це питання, адже низький рівень грамотності у державі порівняно із провідними західними країнами негативно впливав на її авторитет та гальмував розвиток економічного прогресу. Міністерство народної освіти надало ініціативу органам місцевого самоврядування, і з 1905 р. у Лівобережній Україні земські та міські управи почали розробляти проекти запровадження загального навчання дітей. За їхніми підрахунками, на здійснення цих заходів відводилося не менше 20 років.

Законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти у земських губерніях був поданий урядовою комісією до III Державної думи 1 листопада 1907 р. На початку 1908 р. він був переданий на попередній розгляд до комісії по народній освіті. Проект розглядався останньою майже три роки. Свою доповідь комісія

підготувала на загальні збори 10 грудня 1910 р. [8, арк. 17–18 зв.]. Основні положення урядового проекту полягали в тому, що формування шкільної мережі і плану її створення покладалося на установи місцевого самоврядування, які повинні були виконати цю роботу в дворічний з дня введення закону термін. Нормальною межею, яку мала була обслуговувати одна школа, визнавалася місцевість з трьохкілометровим радіусом. Населенню забезпечувалася безкоштовність навчання в училищах, що входили в шкільну мережу, проект останньої повинен був затверджуватися міністром народної освіти. Церковно-приходські школи, що увійшли до шкільної мережі, отримували державне утримання на рівних підставах зі школами Міністерства народної освіти, кредити, що надавалися казною, призначалися на винагороду учителям [9, арк. 480 зв.] Проте, Дума внесла свої зміни до проекту: 1) встановила мінімум суми (10 млн. крб.), на яку повинно було щорік, протягом 10 років збільшуватися по кошторису Міністерства народної освіти державне асигнування на потреби початкових училищ; 2) визнала граничним терміном для введення загального початкового навчання десять років; 3) у місцевостях, де не було губернських і повітових земських установ, формування шкільної мережі покладалося на місцеві органи Міністерства народної освіти спільно з установами, які відали справами земського і міського господарства; 4) до складання всіх шкільних мереж залучалися також і інспектори народних училищ [9, арк. 481]. Перше обговорення законопроекту проходило 24 січня, друге – 26 січня, третє – 12 лютого 1911 р. Дума прийняла рішення про схвалення проекту 19 березня 1911 р. і передала його до Державної ради. В ході розгляду документу остання підвищила мінімальний розмір кредиту до 10,5 млн. крб., на який повинні були збільшуватися протягом 10 років асигнування потреб початкових училищ, та вилучила граничний термін для введення загального початкового навчання 28 січня 1912 р. [9, арк. 481 зв.]. Державна рада прийняла рішення утворити погоджувальну комісію, яка, на жаль, не мала єдиної думки щодо вищезазначених питань. Доповідь комісії була внесена до Державної думи 9 квітня 1911 р. Її обговорення відбулося 21 травня 1912 р., проте Дума залишила первинне своє рішення в силі по всіх принципових питаннях. 6 червня 1912 р. Державна рада відхилила затвердження законопроекту [8, арк. 18 зв.].

Не дивлячись на те, що частина правлячої еліти сприйняла цей документ вкрай негативно, Міністерство народної освіти було звинувачено у політиканстві, а проект так і не набув статусу закону [10, 10], він визначив на десятиріччя урядову

політику в галузі освіти. Навесні 1907 р. фахівці з міністерства виробили єдині форми таблиць для складення проектів шкільної мережі, якими у своїй роботі мали користуватись губернські та повітові земства [7, 216]. Заходи, які містилися в тексті відхиленого законопроекту (у тому числі збільшення числа шкіл і їх доступності в радіусі не більше 3 км), проводилися неухильно аж до 1917 р.

Не минули ці починання і Глухівщину. Зокрема, у журналі Глухівської міської думи № 12 від 18 листопада 1910 р. міститься інформація, що Глухівською міською управою, яка опікувалася запровадженням обов'язкової початкової освіти у місті, була подана довідка щодо створення шкільної мережі Глухова, де зазначалось: «...шкільная сеть по г. Глухову составлена согласно инструкции, изданной Министерством народного просвещения, приведенной в брошюре «Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России» вып. 2-й. Для определения численности населения в г. Глухове к 1911 г., с которого и предположено приступить к введению всеобщего обучения, взята цифра 14828, показанная при переписи 1897 г. И путем прибавления общего для всей империи процента прироста населения 1,5 % в год, получена цифра населения г. Глухова к 1911 г. в 17986 душ обоого пола. При определении детей школьного возраста принять % прироста детей школьного возраста (8, 9, 10, 11 лет), как более правильно выведенный для данной местности, 8,9 % вместо 7 % общего по России, по следующему расчету: по переписи 1897 г. на 14828 жителей г. Глухова детей школьного возраста приходится 1324 т. е. 8,9 % к общему числу жителей. Так как в настоящее время численность населения приблизительно 17986 душ, то 8,9 % этого числа составит количество детей школьного возраста в настоящее время 1593 души» [11, арк. 194].

До шкільної мережі м. Глухова були внесені 4 міських приходських і початкове жіноче училища та три церковно-приходські школи як учбові заклади, виключно призначені для початкової освіти. У всіх цих школах на той момент навчалось 845 дітей, а при введенні загального початкового навчання планувалося збільшення числа учнів, в залежності від наявних шкільних приміщень, до 1050 дітей: 850 – в міських і 200 – в церковно-приходських училищах та школах. Збільшення кількості учнів можливе було за рахунок розширення Білополівського, Веригинського та Усівського училищ [11, арк. 194 зв.].

У вищезгаданому журналі Глухівської міської думи також зазначалось, що «при исчислении количества детей школьного возраста, для которых необходимо открытие новых школ, принято во внимание, что кроме 1050 детей,

которые при увеличении числа комплектов могут обучаться в существующих начальных училищах города, 193 детей горожан школьного возраста обучается в подготовительных классах средних учебных заведений и младших отделениях городских 3-х и 4-х классов училищах, а потому число детей, которые могут быть помещены в существующих училищах даже при увеличении числа комплектов исчислено в 350 душ (всего 1593 учащихся). Для вышеназванного числа детей городу необходимо открыть еще 2 училища в 7 комплектов» [11, арк. 195]. У зв'язку з цим у місті планувалося додатково відкрити одне 3-х комплектне жіноче училище у приміщенні Веригинського та одне 4-х комплектне змішане «... с постройкой для него нового здания в той части города, которая наиболее удалена от существующих школ» [11, 187 зв.].

Відповідно до цих починань у місті були сплановані фінансові витрати зазначеної загальноосвітньої кампанії, які були визначені відповідно до місцевих потреб, але узгоджені із загальними вимогами уряду. «Финансовый план по городу Глухову составлен на основании инструкции для составления таких планов, изданной Министерством народного просвещения с некоторыми изменениями в образце приложения финансового плана, вызываемыми местными условиями и стремлением к большей наглядности» [11, арк. 203]. У місті знаходилося чотири училища, які утримувалися коштом міського бюджету. В них навчалось 544 учні та викладало 16 учителів, які отримували зарплатню також із міського бюджету. Для здійснення заходів щодо введення загального початкового навчання у Глухові встановлювався п'ятирічний термін, починаючи з 1911 р.; відповідно фінансовий обрахунок цих заходів здійснювався за кошторисом 1910 р. На початкову освіту у місті виділялося 8909 крб., у тому числі 1230 крб. допомоги Міністерства народної освіти. В цілому ж, відповідно до кошторису, витрати на освіту обраховувалися сумою в 19073 крб. [11, арк. 207 зв.].

Як зазначалося вище, оновлення шкільної мережі потребувало, насамперед, її розширення, тому окрім 14 існуючих комплектів (12-ти в міських школах і 2-х – у Білополіському приходському училищі) планувалося відкриття 10-ти нових, з яких 3 – шляхом розширення існуючих шкіл і 7-м – шляхом відкриття нових училищ: 3-х комплектного в готовій будівлі і 4-х комплектного в новозбудованій. У 1911 р. передбачалося розширення існуючих шкіл відкриттям 3-х нових комплектів (у Веригинському, Білополіському та Усівському училищах), запровадженням одного комплекту нової жіночої школи в будівлі

Веригинського училища. Для вирішення кадрового питання новостворених учбових закладів планувалося заохочувати до роботи учителів шляхом надання останнім по 100 крб. (окрім зарплатні 360 крб.) для вирішення квартирної питання [11, арк. 189 зв.].

У міському фінансовому плані організації заходів введення обов'язкового початкового навчання чітко обґрунтовувалися кошти на поточні шкільні витрати: «Размер необходимого расхода на оборудование исчислен по следующему расчету: классные скамейки 8 р. x 25 = 200 р., классные доски – 15 р. Шкаф и другая классная мебель – 35 р., пособия для учителей и наглядные пособия – 50 р., ученическая библиотека – 50 р. Расход на хозяйственные нужды исчислен по следующему расчету: на отопление, прислугу, доставку воды и мелкий ремонт в среднем исчислен 200 р. на комплект и кроме того в училищах, в которых квартир в натуре не будет, прибавлено 100 р. квартирных учителю. Согласно вышеперечисленному расход в 1911 г. на содержание приходских и начальных училищ в г. Глухове выразится в 13549 р.» [11, арк. 203 зв.]. На покриття зазначених витрат міста передбачалося отримати від Міністерства народної освіти по 390 крб. на існуючий і нововідкритий комплект, тобто 6240 крб., на устаткування нововідкритих комплектів – 800 крб., всього – 7040 крб. Отже, витрати на шкільну справу у Глухові у 1911 р. збільшувалися на 5810 крб. у порівнянні з 1910 р. [11, арк. 205].

У 1912 та 1913 рр. планувалося відкрити 2-й та 3-й комплект у новоствореному у 1911 р. училищі. Витрати на ці заходи обраховувалися відповідно в 1010 та 1040 крб. У 1914 р. у місті повинні були збудувати приміщення 4-х комплектної школи з відкриттям двох нових комплектів. Вартість споруди дерев'яної будівлі з квартирами для учителів відповідно до кошторису земства складала 16290 крб. У 1915 р. передбачалося відкриття останніх двох комплектів, які б забезпечували повноцінне запровадження загального початкового навчання у місті. Витрати мали скласти 1880 крб. Відомо, що у 1916 р. на розіток шкільної справи було профінансовано 15850 крб. [11, арк. 206 зв.]. Таким чином, завдяки ефективному поєднанню урядової та земської ініціатив протягом порівняно невеликого проміжку часу Глухів мав наблизитись до виконання поставленої мети.

Отже, на початку ХХ ст. Міністерство народної освіти у тісній співпраці з місцевим самоврядуванням здійснювали комплекс заходів, пов'язаних із розширенням мережі навчальних закладів та загальною модернізацією системи освіти, завдяки чому менше ніж за десять років у м. Глухові мало здійснитися запровадження

загальної початкової освіти. Однак із початком Першої світової війни успіхи на освітній ниві та закладені позитивні тенденції було знівельовано, що наклало свій відбиток на подальші трагічні події вітчизняної історії.

Посилання

1. Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції /Ф.Є. Лось – М., 1944. – 254 с.
2. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский – М., 1953. – 340 с.
3. Дякин В.С. Земства и самодержавие в третье-июньской монархии / В.С. Дякин // Вопросы истории России XIX – начала XX века. – Л., 1983. – 196 с.
4. Кравченко Т.М. Основні етапи і результати реформування народної школи на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали IV Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2001 р. – Х.: Нар. укр. акад., 2001. – Ч. IV. – С. 65.
5. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. – 7 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 354 с.
7. Жуков С.М. Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку XX століття / С.М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 11. – С. 212-221.
8. Російський державний історичний архів, ф. 1278., оп. 2., спр. 138.
9. Там само, ф. 1276, оп. 2., спр. 495.
10. Щепкин М.П. «Заботы» правительства о всеобщем обучении // Самоуправление. – 1907. – № 3. – С. 10.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1, спр. 579.

Мошик І.В. Внедрение всеобщего начального образования в Глухове в начале XX в.

В статье анализируются основные положения правительственного проекта внедрения всеобщего начального обучения в Российской империи в начале XX ст. и процесс реализации этого проекта в г. Глухове, а также исследуются проблемы функционирования начальных и средних школ города в обозначенный период.

Ключевые слова: *правительственный проект, учреждения местного самоуправления, всеобщее начальное обучение, церковно-приходские школы, комплектное училище.*

Moshik I.V. Introduction of general primary education in Hlukhiv at the beginning of the XX century.

The article analyzes the main provisions of a government project to introduce universal primary education in the Russian Empire in the early twentieth century and the process of realization of his project in Hlukhiv and studied problems in the functioning of primary and secondary schools in the city during this period.

Key words: *government project, organizations of local government, general primary education, church schools, complete schools.*

01.04.2014 р.

С.М. Фомська

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті зроблено аналіз історіографічного спадку проблеми діяльності громадського товариства «Просвіта» Чернігівщини в контексті реформаційних процесів культурно-освітнього виховання України за радянської доби.

Ключові слова: *«Просвіта», історіографія, культурно-просвітницьке виховання, радянська влада.*

Одну із основних груп історіографічних досліджень діяльності просвітницьких осередків Чернігівської губернії 1906–1920-х років становлять історичні праці радянського періоду. Вони, в свою чергу, характеризувалися домінуванням марксистсько-ленінської ідеології, яка здійснювала вплив на всі суспільні процеси та визначала основні напрями наукових досліджень. Незважаючи на ці особливості тоталітарного режиму, роботи вказаного періоду становлять невід’ємне джерело вивчення особливостей діяльності товариств «Просвіта» як складової ланки культурно-просвітницької роботи з робочим населенням.

У сучасних умовах активно досліджується культурно-духовне життя українського народу з найдавніших часів до сьогодення. Цікавими залишаються питання просвітницького руху по регіонах країни, в тому числі і на Чернігівщині. Історики досліджують праці різних історичних періодів, радянської доби також, наукову концепцію історії української культури. У зв’язку з цим постає необхідність історіографічного аналізу зазначеної проблеми.

У 1920–1960-х роках праці історіографічного плану не відзначаються своєю кількістю. Нечисленність наукових праць із вивчення діяльності просвітницьких товариств в регіонах України пояснюється самим змістом узагальнюючих видань з історіографії. Радянська історична наука розглядала регіональну історію у контексті загального стану розвитку процесів, що мали місце в Російській імперії. Історіографічні публікації тих часів давали загальне, часто не досить об’єктивне, уявлення про тенденції суперечливого розвитку історичних знань в Україні. Це дає підстави проаналізувати внесок радянських істориків у вивчення культурно-просвітницького руху в Україні на новому рівні

Хоча переважна частина публікацій істориків радянського періоду присвячена освітянській сфері, в полі їх зору перебували й інші аспекти культурного будівництва в Україні. Один з них – культурно-освітницький рух, діяльність культурно-освітніх товариств та організацій. Увага радянських